
stuurders en zelfs opperrabbijnen lastig viel om daar zomaar van af te stappen. Daar kwam bij dat Nederlandse joden volop geïntegreerd waren in de liberale en socialistische bewegingen – en daarvoor tal van dwarsverbanden hadden met niet-joodse stromingen. Hierdoor was een joodse bijzondere school voor de gehele gemeenschap een fictie. Slechts voor een klein deel van de gemeenschap, vooral uit de betere middenklasse, met een vroom-joods profiel en woonachtig in Amsterdam, werd de joodse bijzondere school als een optie gezien.³⁹ Sinds 1874 kende Amsterdam de particuliere school van Herman Elte, voor de meer bemiddelde gezinnen. In 1895 werd de vereniging Kennis en Godsvrucht opgericht, die als koepel voor joods bijzonder onderwijs ging fungeren. Dat maakte een bescheiden groei door, naast de Elteschool kwam in 1929 de Palacheschool, terwijl in 1924 in de vorm van een ulo en mulo ook voortgezet onderwijs werd aangeboden. Daarnaast kon in 1924 ook een andere, onafhankelijke joodse bijzondere school, Talmud Tora, naar een nieuwe locatie verhuizen. In 1937 kwam daar in de Transvaalbuurt nog een tweede school bij, die Talmud Tora B werd genoemd. Tevens was in 1928 een joodse HBS opgericht. In 1930 was de Amsterdamse situatie zo dat 750 kinderen naar een joodse bijzondere lagere school en de (m)ulo gingen, terwijl daarnaast 1750 joodse kinderen op een openbare school zaten en naar joodse les gingen. Zeker 3000 kinderen ontvingen in het geheel geen joodse les.

De opkomst van joods bijzonder onderwijs betekende ook dat de godsdienstonderwijzers hun positie opnieuw moesten overwegen. In de bijzondere scholen waren godsdienstonderwijzers zij aan zij actief met maatschappelijke onderwijzers. Achawah wilde bevorderen dat de godsdienstonderwijzers ook maatschappelijk onderwijs zouden kunnen geven op deze scholen en drong daarom bij het NIS erop aan dat kwekelingen ook een algemene acte zouden kunnen halen.⁴⁰ Dat pleidooi was echter tevergeefs, waardoor de joodse bijzondere scholen er soms zelfs toe over moesten gaan niet-joodse leerkrachten aan te trekken.⁴¹ De kinderen die naar het joods bijzonder onderwijs gingen, volgden niet de joodse les die van de joodse gemeente uitging. Daar kwamen slechts de kinderen die openbaar onderwijs bleven volgen.

De regelmatig terugkerende klachten over de verminderde kennis kunnen echter ook geïnterpreteerd worden vanuit een nieuwe, hogere standaard voor joods onderwijs. De aanduiding van godsdienstonderwijzers als 'frontsoldaten' van de joodse gemeenschap in de strijd tegen opkomende moderne ideologieën wijst ook in de richting van een zelfbewust joods-religieus offensief om de eigen gemeenschap hechter in het jodendom te verankeren. Als de these van Olaf Blaschke over de periode 1830-1970 als een 'zweites

³⁹ 'Onderwijs-pacificatie', *Achawah* 42 no. 341, april 1937.

⁴⁰ 'Het Seminariumvraagstuk', *Achawah* 35 no. 374, februari 1930.

⁴¹ D. Cohen, 'Ingezonden stukken. De bijzondere school', *Achawah* 38 no. 393, juli 1932.